

licht! Die weg wordt, in een terminologie die rechtstreeks aan de negentiende-eeuwse filantropen ontleend lijkt — 'ongelukkigen', 'celfanaten' — tot in de kleinste details uitgeplozen. Mentaliteitsgeschiedenis van politici, reclasseerders, geestelijken, parlementariërs, juristen enz. Daarin schuilt veel boeiends en leerzaams — teveel om hier samen te vatten.

Daartegenover ontbreekt echter veel, te veel. Op een enkele uitzondering na (441) heeft de auteur geen archieven geraadpleegd. Waarom meende hij daarvan te mogen afzien? De bronnenuitgaven van H. J. Smidt over de 'Geschiedenis van het wetboek van strafrecht' of de daaraan voorafgaande deliberaties van de 'Staatscommissie-De Wal' (ed. 1976) treft men niet aan. Ook ontbreekt de interessante 'Beschouwing van de regterlijke collégien ... over de eenzame opsluiting van gevangenen' (1857), evenals de brochure van W. E. Warnsinck Bz. over de celstraf voor vrouwelijke en jeugdige gevangenen (1847). Evenmin treft men het belangrijke proefschrift van A. G. Bosch aan over 'Het ontstaan van het wetboek van strafrecht' (1965). Misschien vindt wat op het eerste gezicht een omissie lijkt, zijn oorzaak in het feit dat Franke de ondertitel van zijn boek niet juist gekozen heeft: het gaat nauwelijks om misdaad (en al helemaal niet over de slachtoffers of over de geschonden rechtsorde). Een zin als deze: 'Juist bittere armoede en werkloosheid hadden hen veelal tot criminele gedragingen gebracht en in de gevangenis doen belanden' (6) is te mager om die lacune op te vullen.

Eenzijdigheid vind ik in het ontbreken van het werk van een criminologe als Dessauer. Historische studies over alternatieve inrichtingen worden niet gesignaleerd (Dekker over 'Nederlandsch Mettray' ; Kloosterhuis en anderen over de Maatschappij van weldadigheid, 'Veenhuizen' — afgezien van het vermelden van het onbelangrijke boekje van R. Faber). Exclusieve concentratie op de 'westerse' (Amerikaanse en Westeuropese) wereld vertekent het perspectief.

De socioloog Franke heeft zich in deze historiserende studie niet voldoende weten los te maken van vooropgezette meningen over de meest (on)wenselijke methoden tot bestrijding van misdaad — een onderwerp net zo controversieel als dat van oorlog en vrede. De auteur heeft gekozen, en hij ontkomt dan ook niet aan finalistische geschiedschrijving—zijn beroep op Elias ten spijt. Hij geeft de andere meningen niet het volle pond. Er blijft ruimte voor een evenwichtiger behandeling van het thema.

De schandalig slechte wijze waarop de uitgever deze zes centimeter dikke 'paperback' gelijmd heeft geproduceerd, mag niet onvermeld blijven. De ijverige, maar voorzichtige, lezer houdt er toch een geknakte band met losse blaadjes aan over waarin de tekst geen twee eeuwen gevangen zal blijven.

A. H. Huussen jr.

1 Gelijktijdig herhaald in zijn bijdrage 'Opkomst en neergang van eenzame opsluiting. Historisch-sociologische verklaringen en lange-termijn ontwikkelingen binnen het gevangeniswezen in de westerse wereld' in: C. Fijnaut, P. Spierenburg, ed., *Scherp toezicht, van 'Boeventucht' tot 'samenleving en criminaliteit'* (Amhem, 1990) 167-189.

2 Zie mijn 'Vrijheidsstraf: burgerlijk alternatief voor lijfstraf?' in: *Symposium 100 jaar vrijheidsstraf. Verslag Groningen 15-18 april 1986* (Den Haag, 1987) 14-27.

M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam: SUA, 1990, 272 blz., f38,50, ISBN 90 6222 190 4).

In haar proefschrift *Onderwijzeressen in niemandsland* (Nijkerk, 1985) liet Mineke van Essen zien hoe in het begin van de vorige eeuw vrouwen die onderwijzeres wilden worden het zonder

opleiding of wettelijke erkenning moesten stellen. In de nieuwe schoolwetten was geen rekening gehouden met vrouwelijke leerkrachten en zo waren bijvoorbeeld kweekscholen alleen voor mannen toegankelijk. Dit proefschrift, dat de lange weg tot erkenning beschrijft, kon echter een mooi afgerond einde krijgen, want de standpunten en toestanden waar het in deze strijd om ging behoren in onze tijd toch wel tot het verleden.

Het hier besproken werk moet zo'n slotakkoord missen, want de erin behandelde problemen zijn nog niet aan een definitieve oplossing toe. Het gaat namelijk om het dubbele doel dat meisjes voor ogen staat als zij aan hun toekomst denken en om de vraag in hoever het onderwijs daarbij moet aansluiten. Al liggen de accenten nu anders dan in het begin van de negentiende eeuw, het hinken op twee gedachten is gebleven. Men is het nog steeds niet eens over de vraag hoe de verhouding zou moeten zijn tussen algemene vorming en beroepsopleiding aan de ene kant en voorbereiding op de gezinstaat aan de andere kant. Dat er veel is veranderd, is overigens wel duidelijk. Zo wil men nu bevorderen dat een vrouw in haar eigen levensonderhoud kan voorzien, maar dat wil nog niet zeggen dat iedereen het eens is over de aard van haar beroep, noch over de vraag of zij gezin en beroep mag en/of kan combineren. Allerlei factoren van levensbeschouwelijke, maatschappelijke en ook emotionele aard spelen hierin mee, en omdat ontwikkelingen nooit rechtlijnig zijn kan men nog van alles verwachten.

In een aantal hoofdstukken laat Van Essen zien hoe politici, theologen, pedagogen, socialisten, feministen en psychiaters deelnamen aan dit debat. Zij laat hun standpunten goed tot hun recht komen, waarbij een aantal goed gekozen citaten het relaas verlevendigt en ook verdiept. Het zal niet gemakkelijk geweest zijn in dit korte bestek deze materie gestalte te geven, maar het resultaat is alleszins de moeite van het lezen waard.

Dat geldt trouwens ook voor dat deel van het boek waarin de praktijk van het meisjesonderwijs ter sprake komt. Over de eerste halve eeuw van de door Van Essen behandelde periode kon zij vrij kort zijn; er waren toen nog niet zoveel verschillende schooltypes, ook al omdat beroeps- en meisjesonderwijs toen nog weinig voorkwam. De lagere scholen van toen hadden jongens- en meisjesleerlingen, die dezelfde vakken onderwezen kregen, al was er vermoedelijk voor de meisjes ook enig handwerkonderwijs. Voor oudere meisjes waren er meisjesscholen, met een vakkenpakket dat afweek van dat op de jongensscholen, en waar het handwerkonderwijs een vrij grote plaats innam. Bij het onderwijs in 'mannelijke' vakken, zoals natuurkunde, werd soms gestreefd naar een meer op meisjes gerichte didactiek.

In de tweede helft van de vorige eeuw begonnen de grote veranderingen: er kwamen scholen bij die zich op beroeps- en meisjesonderwijs richtten, terwijl tegelijkertijd de toegang tot de HBS, gymnasium en universiteit bevochten werd. Van sommige scholen voor beroeps- en meisjesonderwijs geeft Van Essen een wat uitvoeriger beeld, zoals bijvoorbeeld van de Rotterdamse industrijschool voor meisjes van 1885-1924, en van de Groningse kook- en huishoudschool rond 1900.

Afzonderlijke aandacht schenkt de schrijfster aan de middelbare meisjesscholen die moesten beantwoorden aan de vraag naar specifiek aan het meisje aangepast onderwijs, en tevens een eindexamen konden geven dat dezelfde, of bijna dezelfde waarde had als dat van scholen als HBS of gymnasium, waar meisjes wel toegang tot hadden gekregen, maar waar de toekomstige gezinstaat niet aan bod kwam bij het onderwijs. Van Essen geeft een beeld van de sfeer van die meisjesscholen op grond van gedenkboeken en enquêteresultaten en constateert met enige spijt dat deze scholen de mammoetwet niet overleefd hebben, hoewel zij geenszins een kwijnend bestaan leidden, integendeel. Al behoorde ik indertijd tot de scholieren die neerkeken op deze meisjesscholen, de uiteenzetting van Van Essen heeft mij toch doen inzien dat dit een wat ongenueanceerd standpunt is geweest.

Na het beroepsonderwijs voor meisjes en de middelbare meisjesscholen behandelt Van Essen de 'overige onderwijsvormen', waaronder ook avondonderwijs, herhalingscholen en buitenschoolse vorming begrepen zijn. In de tweede helft van deze eeuw werden steeds meer opleidingen voor beide seksen toegankelijk, zodat men zich zou kunnen afvragen of dat niet het einde van de meisjespedagogiek zou gaan betekenen. Van Essen wijst er in haar slothoofdstuk op dat ondanks alle 'gelijke kansen' toch ongelijkheid bleef bestaan en laat zien hoe daardoor ook uit feministische hoek soms gepleit wordt voor een andere didaktiek voor meisjes. Het probleem van de dubbele toekomst is nog niet opgelost. Terecht doet Van Essen geen pogingen om maatschappelijke oplossingen aan te dragen voordat het probleem; zij signaleert het in haar werk als een gegeven, waarop het onderwijs in de loop der tijden op verschillende manieren gereageerd heeft.

Hoewel de lezer misschien niet alle onderwerpen of schooltypen zo uitvoerig behandeld zal vinden als hij wel zou wensen, geeft dit boek toch een zeer lezenswaardig overzicht van een facet van de geschiedenis van het onderwijs, waar weinig over bekend was. De belangstelling hiervoor neemt in deze tijd toe en dit werk zal naar ik hoop tot verdere studies leiden.

E. P. de Booy

J. Craeybeckx, F. G. Scheelings, M. de Laet, ed., *De Franse revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw régime. Handelingen van het colloquium gehouden op 1-2 december 1988 te Brussel/La Révolution française et la Flandre. Les Pays-Bas autrichiens entre l'ancien et le nouveau régime. Actes du colloque du 1 et 2 décembre 1988 à Bruxelles* (Brussel: VUB-Press, 1990, 318 blz., BF850,-, ISBN 90 70289 71 7).

Wie de term Vlaanderen in zijn breedst mogelijke betekenis opvat en Brussel daar een prominente plaats in geeft, vindt hier een stimulerende bundel congresbijdragen (met goede vertalingen of samenvattingen in het Frans, en vice versa) over de Zuidelijke Nederlanden in de revolutietijd. Zoals bij congressen gebruikelijk, heeft het mooie program ietwat geleden onder onvoorziene afzeggingen, maar het was, aldus J. Craeybeckx, in geen geval de bedoeling een nieuwe synthese te geven van de Brabantse omwenteling. Hij verwijst daarvoor naar de studies van Luc Dhondt —jammer, in zoverre als door die simpele verwijzing meer overeenstemming over het Brabantse geschiedbeeld wordt gesuggereerd dan in feite bestaat. Een andere polemiek komt beter uit de verf. In zijn inleidend overzicht zet Craeybeckx zich scherp af tegen de interpretaties van F. Furet en zijn medestanders, die de Franse revolutie reduceren tot een in wezen overbodig, 'uitsluitend politiek en cultureel moment in een lange eeuwbeving' (11). Anderen, met name Cobb, Tilly en Vovelle, hebben de revolutie minder als een uit de hand gelopen toevalsbeweging, meer als een resultante van de wisselwerking tussen sociaal-economische en sociaal-culturele factoren gezien en daarom ook beter onderkend dat de revolutie een sociale beweging was, die juist als moment (evenement) zelf een scheppende bron van zingeving zou worden.

Hoewel Craeybeckx niet verder op deze polemiek ingaat, is daarmee het perspectief van dit colloquium gegeven. Het bestaat uit drie panelen. In het eerste wordt de revolutie in de omringende landen onder de loep genomen: E. H. Kossmann reageert kritisch, maar irenisch, op de recente studies over de Noordnederlandse patriotten en meent dat ondanks alles 1795 ons echte breukjaar blijft — hetgeen, dunkt me, ook niet door de betrokken auteurs wordt ontkend. A. Lottin bespreekt de revolutie in Frans-Vlaanderen, W. L. Chew III het beeld dat Amerikaanse